

ӘОЖ 338.45:665.6

ҚАЙТАЛАМА РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІНІҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ШАРТТАРЫ

А.М. Есіркепова
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қ.

Қайталама ресурстарды (ҚР) қолданудың тиімділігін бағалауды іске асыру кезінде кәсіпорын қызмет ету тиімділігінің негізгі шарты оның мақсатына сәйкес болуы қажет деп қарастырылады, яғни жүйенің өзінің алдына қойылған мақсатына жету дәрежесі бағалану орын алуы қажет. Басқаша айтқанда, ҚР-ды қолдану процестерінің тиімділігі туралы айтқанда оның осы жүйенің алдына қойылған мақсатқа сәйкестігін бағалау деп түсіну керек. Осыған байланысты екі түрлі жағдай туындайды:

- 1) қайталама ресурстарды қолдану жүйесінің мақсатын анықтау;
- 2) айтылған жүйенің мақсатына жету дәрежесін анықтау.

ҚР-ды қолдану жүйесінің мақсаты, бір жағынан өндіріс орнының өмір сүру тиімділігін арттыру, екінші жағынан аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту болып табылады.

Зерттеліп отырған жүйенің мақсатқа жету дәрежесін анықтау кезінде мынадай мәселелерге назар аударылады. Жүйенің мақсатқа жету дәрежесі оның сапалық және сандық сипаттамалары арқылы анықталуы мүмкін, оның көмегімен түпкі мақсатқа байланысты жүйенің мақсаты мен жағдайын бейнелеуге болады. Жүйені бейнелейтін, сапалық және сандық сипаттамалар оның жағдайының көрсеткіштері болып табылады, ал жүйенің мақсатын бейнелейтін дәл осы сипаттамалар жүйенің қызмет ету тиімділігінің шарттары болып

табылады. ҚР-ды қолдану жүйесінің тиімділігін бағалау кезіндегі алғашқы қадам және негізгі белгі оның іске асу тиімділігін анықтау болып табылады.

Белгі түсінігі көптеген авторлардың еңбектерінде қарастырылады. Қазіргі экономикалық сөздік [1] белгі түсінігін экономикалық тұлғаның, процестің сапасын белгі түсінігіне сүйене отырып сипаттайтын көрсеткіш, нышан ретінде түсіндіреді. Үлкен экономикалық сөздік авторлары да [2] осы түсінікті қолдайды, олар белгіні қабылданатын шешімнің сапасын сипаттайтын көрсеткіш ретінде түсіндіреді. Біз келтірілген авторлардың белгі түсінігін анықтау жөніндегі пікірін қуаттаймыз және оны бұдан ары қарай талқылауда негіз ретінде қабылдаймыз.

Жоғарыда айтылғандай жүйенің қызмет ету тиімділігінің белгісін тұжырымдау үшін жүйенің жүзеге асу мақсаты негіз болып табылады. ҚР-ды қолдану жүйесінің екі мақсаты тұжырымдалғандықтан алдымен әрбір мақсат үшін жеке-жеке белгі жасау қажет сияқты. Басқаша айтқанда ҚР-ды қолдану жүйесінің белгісін өндіріс үшін және аймақ үшін жеке-жеке тұжырымдаудың мағынасы зор.

ҚР-ды қолдану жүйесінің тиімділігінің белгісін өндірістің көзқарасы тарапынан анықтау үшін өндірістің өзінің тиімділігінің белгісін тұжырымдау қажет. Сонымен бірге, белгі өндірісте шектеулі экономикалық қорларды (табиғи қорлар, капитал, еңбек қорлары және т.б.) пайдаланудың тиімділігін бағалай білуі тиіс. Шектеулі деген ұғымның мағынасы қорларды пайдалану туралы жобалардың саны әрқашан қоғамның иелігіндегі қорлардың көлемінен әлдеқайда артық болатынын білдіреді.

Осы айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады, тиімділік белгісі қолда бар қорларды пайдаланудың неғұрлым тиімдірегін анықтап беруі тиіс. Осы мәселеге байланысты әдебиеттерде келтірілген бірқатар тәсілдерді атап айтуға болады.

Алғашқылардың бірі ретінде қоғамдық өндірістің тиімділік белгісін бірлік өнімнің өзіндік құнының минимумы арқылы немесе оны өндіруге кеткен шығын арқылы анықтауды атап, айтуға болады. Бұл жағдайда белгі ретінде абсолютті көрсеткіш пайдаланылады, ол төмендегі формула бойынша есептеледі:

$$Ш + E_M \cdot Қ \rightarrow \min$$

мұндағы: Ш – бірлік өнімді өндіруге кеткен ағымдағы шығын;

Қ – бір жолғы ақша қаражатын жұмсау;

E_M - тиімділіктің нормалық коэффициенті.

Келтірілген формулада $E_M \cdot Қ$ көрсеткішінің ішінде қаражат шығынын қарапайым қалпына келтіру үшін жыл сайын аударылатын қаржы мен кеңейтілген қайта қалпына келтіруге арналған қалдықтың қосындысы болады. Бұл қалдық неғұрлым көп болса, соғұрлым іс-шаралардың кез келгені тиімді болады деп есептеледі. Қоғамдық өндірістік тиімділік белгісін тұжырымдаудың бұл тәсілі Демьянюк Ф.С., Брудник С.С. сияқты авторлардың еңбектерінде және ресми әдістемелерде келтіріледі [3].

Қоғамдық өндіріс тиімділігінің келтірілген көрсеткішінің бірқатар кемшіліктері бар. Біріншіден, бұл көрсеткіш шығарылған өнімнің сапалық сипаттамасын көрсете алмайды, сондықтан соңғы тұтынушылардың қажеттілігінің көрсеткішін сипаттай алмайды, ал бұл нарық жағдайында кәсіпорынның өмір сүруінің тиімділігіне әсер ететін шешуші фактор болып есептеледі. Екіншіден, бұл көрсеткіштің абсолюттік шамасы жұмсалатын шығынның азаюына жағдай жасайтын қосымша бірлік шығынның тиімділігін есептеуді қиындатады. Үшіншіден, бірлік өнім үшін қарастырылған шығынның мөлшері өсетін, бірақ, осы өнімді одан әрі қайта өңдеу процесінде тиімді қолдану нәтижесінде өндірістің тиімділігіне тұтастай алғанда артатын жағдайлар кездеседі.

Нарық жағдайында өндірістің тиімділігінің бірыңғай белгісін (бұдан бұрын халықшаруашылығының тиімділігінің белгісі ретінде қарастырылған) кәсіпорын тарапынан қарағандағы тиімділік белгі және аймақ тарапынан қарағандағы тиімділік белгісі деп (халықшаруашылығы тәсілі) бөліп қарау орын алып келеді.

Алдыңғы орынға өндірістің экономикалық тиімділігіне кәсіпорын тарапынан қарау белгісі шығады, міне осы жағдай жоғарыда келтірілген авторлардың еңбектерінде талданады.

Тиімділіктің белгісі ретінде кәсіпорынның таза дисконтты кірісі (пайда) немесе cash – flow (таза ақша ағымы) қарастырылады. Бұл жағдайда өндірісті ұйымдастыру кезінде жұмсалған біржолғы шығынның орнын толтыру кезеңі шығын тиімділігінің ішкі коэффициенті және т.б. өндіріс тиімділігінің көрсеткіші болып табылады. Қоғамдық еңбектің жиынтық шығыны бұл жағдайда нарық сұранысына сәйкес қалыптасқан баға негізінде анықталады. Бұл жағдайды былай түсіну керек: дайын өнімнің сапалық сипаты оған нарықтың қажеттілігін тудыра отырып, сонымен бірге кәсіпорынның табысының көлеміне де ықпал етеді. Екінші жағынан өндірісте қолданылатын қорлардың тапшылығы және сапалық сипаты базар нарқы мен қорына әсер етеді және өндірістік шығынның көлемін объективті түрде қалыптастырылады.

Сонымен бірге, кәсіпорынға қандай да бір шараларды іске асыру кезінде келетін экономикалық күшті әсер тек кәсіпорынның таза дисконтты кірісі (пайда) арқылы ғана емес, сонымен бірге cash – flow арқылы және өндірістік көлемін өзгерту және т.б. арқылы да өлшенуі мүмкін.

Өндірістің тиімділігінің осы келтірілген белгісіне қарағанда ҚР-ды қолдану жүйесінің өмір сүру тиімділігінің белгісі өндірістің өзіне қажетті және нарық қажеттілігіне сәйкес, екінші ретті қорды өндіруге қажетті жиынтық шығын түрінде тұжырымдалуы мүмкін.

Жүйенің іске асу тиімділігі белгісінің сандық сипаттамасының дәрежесін анықтау үшін оны өндіруге жұмсалатын жиынтық шығындарының көрсеткішін пайдаланған ыңғайлы:

$$Ж = Ж_{\text{бір}} * Q \rightarrow \min;$$

мұндағы, Ж – жиынтық шығын көрсеткіші;

$Ж_{\text{бір}}$ – екінші ретті ҚР-ды өндіру бірлігіне кететін толық шығын;

Q – кәсіпорындағы екінші ретті ҚР-ды өндірудің жылдық көлемі.

$$Ж_{\text{бір}} = \sum_{i=1}^n K_{pi} * k_{pi} + K_r + B_n * K + \sum_{j=1}^m M_{mj} * E_{mj};$$

мұндағы, i – ҚР-ды өндіруге қолданылатын қаражат түрінің саны $i=1,2,3, \dots, n$;

K_{pi} – өндірістің i-ші қаражатының нарықтық бағасы;

k_{pi} – өндірістің i-ші қаражатының амортизациялық коэффициенті;

K_r – ҚР-ды өндіруге қатысатын жұмысшылардың еңбек ақысы;

B_n – ҚР-ды қолдануды ұйымдастыруға жұмсалатын біржолғы шығынның тиімділік мөлшері (нормасы);

K – ҚР-ды қолдану процесін ұйымдастыруда жұмсалатын алғашқы біржолғы шығынның көлемі;

j – ҚР-ды өндіруге қолданылатын өндірістің тапшы қаражат мөлшері, $j=1,2,3, \dots, m$;

M_{mj} – өндірісте қолданылатын j-ші тапшы қаражатының құны;

E_{mj} – өндірістің j-ші тапшы қаражатын қолдану тиімділігінің нормасы.

Жоғарыда келтірілген тиімділік белгісінің анықтамасындағы өндірісте қолданылатын қорлардың тапшылық себебі (факторы) түсіндіруді қажет етеді. Қорлардың тапшылығы дегенді тұтынушы жағынан оған қанағаттанбау дәрежесі деп түсіну керек, ол осы қорға деген сұраныстың ұсынылып отырған көлемнен артығырақ болуынан байқалады. Қорлардың тапшылығы абсолюттік мән бойынша анықталуы мүмкін (қорға деген ұсыныс пен сұраныстың арасындағы айырмашылық), сондай-ақ, салыстырмалы мөлшерде де анықталуы мүмкін (сұраныстың ұсынысқа қатынасы). Нарық жағдайында мұндай айырмашылықтың болуы қорлардың құнының тұрақты түрде өсуі қалыптасқанда кездеседі.

Қоғамның қорға деген қажеттілігі тұрақты өседі, ол уақыт факторының (себебінің) экономикалық тиімділігін есептеу кезінде анық байқалады. Басқаша айтқанда, кез келген қордың тапшылығы болады және қоғам үшін уақыт өте келе кез келген қордың құндылығы тұрақты тұрақты арта түседі. Дегенмен, кез келген экономикалық қордың құндылығын оның қоғамды қанағаттандырылатын қажеттілігінен де және сондай-ақ түрлі қорлардың құндылығын өзара салыстыру жолымен де анықтауға болады. Осындай салыстыру кезінде түрлі қорлардың

т.б.) салыстыру кезінде байқалады. Осы айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады; қорлардың тапшылығы дегеніміз салыстырмалы ұғым және ол әр түрлі қорлардың бағаларының өзгеру қарқынын салыстыру жолымен анықталады.

Мынадай сұрақ туады, бірінші немесе екінші қордың тапшылық дәрежесінің бағаланатын бір жобаның көлемінде, сондай-ақ, екі немесе одан да көп альтернативті жобаларды салыстыру кезіндегі сандық өлшемін қалай анықтауға болады? Біздіңше, қорлардың тапшылығын ақша қорларымен салыстыра отырып, яғни белгілі уақыт аралығында қорлардың құнының өзгеру қарқынын анықтау жолымен бағалау мақсатқа сәйкес келетін сияқты:

$$T_A = B_{\text{ж}} - B_{\text{б}};$$

мұндағы: T_A – қор тапшылығының абсолюттік өлшемі;

$B_{\text{ж}}$ - қордың жобалау кезіндегі базар бағасы;

$B_{\text{б}}$ – қордың базалық кезіндегі базар бағасы.

Қордың тапшылығы жөнінде T_A көрсеткішінің оң мәнінде ғана айтуға болады. Қордың тапшылығы жөнінде айтқанда оның ГТП-тің функциясы екендігін ескеру керек. Бірінші бөлімде айтылғандай ГТП-тің негізгі бір бағытының мақсаты қоғам үшін шектеулі қорларды алудың жаңа жолдарын жасау және ескі жолдардың тиімділігін арттыру болып табылады.

ГТП-тің қарқынын арттыра отырып, біз сонымен бірге, базардағы (нарықтағы) шектеулі қорларға сұранысты арттырамыз, демек, олардың тапшылығын азайтамыз.

Келтірілген белгінің кемшілігі оны анықтауда көптеген факторларды пайдалану болып табылады. Өндіріс тиімділігінің белгісін анықтауда аса көп факторларды есепке алу, әрине, белгіні есептеу процесін күрделілендіреді, бірақ, сонымен бірге, өндіріс қызметінің тиімділігін неғұрлым толық бағалауға мүмкіндік береді, яғни ең соңында бұл әдісті қолдану өзін-өзі ақтайды.

ҚР-ды қолдану тиімділігі белгісінің басқа жағы, аймақ тарапынан қарағанда оның тиімді болуы. Бұл жағдайда екі жақты мәселе пайда болады. бір жағынан аймақ өзінің экономикалық жағдайының жақсаруына, сондықтан, аймақтың кәсіпорындарының өмір сүру тиімділігінің артуына мүдделі. Бұл жағынан алғанда ҚР-ды қайта-қайта қолдану жүйесінің тиімділігінің белгісі аймақ үшін де кәсіпорын үшін де сәйкес келеді. Бірақ, екінші жағынан аймақ әлеуметтік жағдайдың құрамдас бөлігі экологияның жақсаруына да мүдделі, ал бұл мәселе көп жағдайда кәсіпорын жұмысына кері әсерін тигізеді, яғни өндірістік экономикалық тиімділігін төмендетеді.

Осы айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады. Аймақ тарапынан қарағанда ҚР-ды қолдану тиімділігінің белгісі оның экологиялық тиімділігі факторын ескере отырып анықталуы тиіс. Енді, өндірістің экологиялық тиімділігінің белгісін қалай анықтауға болады деген сұрақ туады. Бұл белгіге бір мезгілде екі фактор әсер етеді. Бір жағынан таза абсолютті экологиялық өндірістің болуы мүмкін емес және бұл жағдайда экологиялық тиімділік өндірістің бірлік өндірістік көлеміне зияндылығы жөнінен, яғни салыстырмалы шама ретінде бағалануы, тиіс. Бірақ, екінші жағынан қоршаған ортаны ластаудың мүмкін болатын көлеміне сан жағынан тиым салынады, яғни қоршаған орта өзінде елеуге тұрарлық сапалық өзгеріссіз қайта өңдей алатындай зиянды заттардың шекті шоғырлануына ғана рұқсат етілуі мүмкін. Осы айтылғандарға орай ҚР-ды қолдану жүйесінің экологиялық тиімділігінің белгісін өндірістің ұтымды жалпы көлеміне байланысты қоршаған ортаға тасталатын қалдықтардың ең төменгі көлеміне сәйкес қалыптастыру тиімді болатыны көрінеді. Ұтымды дегенде, қалдығын қоршаған орта өзінде елеуге тұрарлықтай сапалық өзгеріссіз қайта өңдей алатындай өндіріс көлемін түсіну керек.

Әдебиет

- 1 Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш. Современный экономический словарь. ИНФРА. –М., 1996. -496с.
- 2 Большой энциклопедический словарь. -М., 1997. -859с.
- 3 Методика определения и учета экономии проката черных металлов, получаемой в народном хозяйстве от повышения ресурса внедряемых в производство новых машин и оборудования со сниженной

удельной металлоемкостью на единицу их мощности (производительности) и от улучшения других показателей этих машин и оборудования.- М.: НИИПиН, 1995. -25с.

Резюме

Процессы интеграции Казахстана в мировое экономическое сообщество обуславливают интерес к повышению конкурентоспособности и переходу на ресурсосберегающие, экологически безопасные технологии. Вовлечение отходов производства и потребления в экономику в качестве вторичных материальных ресурсов позволяет более эффективно решать проблемы охраны окружающей среды и ресурсосбережения, т.к. использование отходов в качестве сырья во многих случаях является выгодным как с экономической, так и с экологической точки зрения. В статье рассматриваются проблемы оценки эффективности использования вторичных ресурсов, которые наиболее точно отражают все показатели, применяемые в данном процессе.

Summary

The processes of integration of Kazakhstan in a world economic association stipulate interest to the increase of competitiveness and passing, ecologically safe technologies. Engaging of wastes of production and consumption in an economy as the second financial resources allows more effectively to work out the problems of guard of environment, as utilization of wastes as raw material in many cases is advantageous both from the economic and from ecological point of view.